

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 21 (2023)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.21.38

Michał Rogoź

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-8041-0610

Czesi i książki

(Jiří Trávniček, *Czeska republika czytelnicza: generacje, fenomeny, życiorysy, wstęp, tłumaczenie i opracowanie*

Grzegorz Nieć, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2022, ss. 366)

jiří trávniček

czeska
republika
czytelnicza

GENERACJE
FENOMENY
ŻYCIORYSY

„Książka towarzyszy człowiekowi we wszystkich niemal dziedzinach życia; bywa informatorem i doradcą, zapala, uczy i bawi. Jest najważniejszym narzędziem pracy umysłowej bez której nie masz żadnej innej pracy. Nie tylko student, nauczyciel, referent, lecz również rzemieślnik, rolnik, miłośnik pracy ręcznej nie może się obyć bez pomocy książki. Książka potrzebna jest każdemu, kto się chce zorientować w swoich prawach i obowiązkach, znaleźć sobie miejsce na świecie”¹ – napisała przeszło wiek temu Helena Radlińska, wskazując na istotną rolę czytelnictwa w kształtowaniu społeczeństw. Tę kategorię poznawczą należy traktować zatem nie tylko w kontekście praktycznym, mierząc statystyczne wskaźniki, ale też w kontekstach szerszych związanych z tłem społecznym i kulturowym. Czytelnictwo w tym sensie to rodzaj ważnej determinanty so-

cjologicznej kształtującej życie jednostki i ustalającej jej miejsce w społeczeństwie. Jest to jednocześnie swoista przygoda humanistyczna pokazująca indywidualność każdego człowieka w związku z jego wyborami lekturowymi.

1 Cytowane za A. Zdanowicz, *Pierwsze polskie próby badań nad czytelnictwem (1881–1918)*, [w:] *Ludzie i książki*, red. J. Kostecki, Warszawa 2006, s. 179.

„Pokaż mi swój księgozbiór, a powiem ci, kim jesteś” zdaje się zatem mówić Jiří Travníček w swojej książce poświęconej czytelnictwu w Czechach². Sam jej tytuł wskazuje, iż posługując się indywidualnymi biografiami lekturowymi, autor stara się pokazać syntezę dziejów czytelniczych narodu i państwa. Oczywiście należy mieć świadomość, że książka i czytelnictwo przeszły w przeciągu kilku pokoleń liczne przeobrażenia związane ze zmianami ustrojowymi, rozwojem nowoczesnych technologii przekazu, a także naturalnymi zmianami światopoglądowymi podążającymi za rozwojem cywilizacji.

Czytelnictwo może być rozpatrywane jako konglomerat pewnych kanonów ustalanych z góry, choćby poprzez zestaw szkolnych lektur, oraz egzemplifikacja sezonowych mód i indywidualnych gustów. W tym ujęciu Travníček postrzega życie czytelnicze jako schemat kolejnych inicjacji: pierwsza związana jest z lekturami czytany na głos przez rodziców, druga z samodzielnym czytaniem, trzecia wreszcie dotyczy samodzielnego wyboru książek, co jest w tym zestawieniu synonimem przejścia w „dorosłość” (s. 190)³. Tę wieloaspektową refleksję snuje literaturoznawca i krytyk literacki, profesor Instytutu Literatury Czeskiej w Akademii Nauk Republiki Czeskiej na kanwie wieloletnich przekrojowych badań nad czytelnictwem we własnym kraju. Przeprowadził on wywiady z licznymi czytelnikami dobranymi na zasadzie losowej próby statystycznej. To mieszkańcy miast i wsi, przedstawiciele rozmaitych profesji, ludzie o różnym stopniu wykształcenia i w różnym wieku. Pozyskane informacje stały się podstawą trzech zasadniczych rozdziałów traktujących kolejno o czterech generacjach czytelniczych (s. 45–144), fenomenach lekturowych związanych z konkretnymi tytułami czy gatunkami literackimi, a także instytucjach kultury czytelniczej oraz strategiach lektury (s. 147–277), wreszcie o typach życiorysu czytelniczego pokazującego, jaki jest stosunek czytelnika do książek i samego procesu czytania (s. 281–307).

Rezultat to bardzo szeroka panorama lekturowych wyborów Czechów na tle ich tradycji historycznych i kulturowych. Książka w tym sensie nie jest podsumowaniem określonych statystyk, chociaż tego typu zestawienia tabelaryczne zamieszczone są w aneksie. Jej siła polega raczej na żywole anegdota, obecnej w indywidualnych i długich wywiadach z czytelnikami. Czeski badacz w perfekcyjny sposób odkrywa w nich pewne szczególne sytuacje, które podlegają dalszej analizie i pozwalają na określenie typowych zachowań. Oprócz ujęcia społecznego wielką wartością książki są zatem indywidualne oceny czytania oraz poszczególnych zjawisk z nim związanych, jakie pojawiły się w toku prowadzenia wywiadów. Zamieszczone w rozdziale *Życiorysy czytelnicze* indywidualne biografie nie są przecież sztywnymi schematami behawioralnymi. Stanowią raczej przykładowe ramy ilustrujące pewne strategie czytelników wynikające z rozmaitych uwarunkowań, jakim podlegali w związku

---

2 Książka w języku polskim jest tłumaczeniem pracy czeskiego uczonego, zaadaptowanym na potrzeby rodzimego czytelnika, por. J. Travníček, *Česká čtenářská republika: generace, fenomény, životopisy*, Praha 2017.

3 Można to rozumieć w kategoriach teorii psycholingwistycznych, według których nauka czytania wiąże się z rozwijaniem funkcji poznawczych i umiejętności percepcyjnych, a także świadomości i sprawności językowej. Por. E. Jaszczyszyn, *Modele edukacji czytelniczej w przedszkolu a gotowość do czytania i umiejętności czytania dzieci sześćioletnich*, Białystok 2010, s. 21.

z wiekiem, wychowaniem oraz wydarzeniami zachodzącymi w ich życiu. Autor przytacza tu tezy amerykańskiej psycholog Maryanne Wolf (s. 218), z których wynika, że czytanie to element sztuczny dla *homo sapiens*⁴. Jest sprzeczny z naturą naszego mózgu, ale ze względu na jego elastyczność stanowi element adaptacji środowiskowej. Z drugiej strony jest to czynność twórcza, konstytuująca nasze jestestwo i określająca nas społecznie. Do pewnego stopnia bardzo osobista. Taki kontrapunkt wynika zapewne z przekrojowej analizy rozmaitych postaw czytelniczych w społeczeństwie. Spostrzeżenia te mają często charakter uniwersalny. Wprawdzie Jiří Travniček w swoich wypowiedziach przestrzega przed generowaniem podobieństw wśród różnych społeczeństw, np. na gruncie panslawizmu⁵, jednak pomijając pewne szczegóły historyczne i kulturowe kształtujące różne oblicza lektury narodowej stosunek do książki wydaje się być w wielu kwestiach podobny zarówno w Polsce, jak i w Czechach. Tak samo jak nasi południowi sąsiedzi czytamy w określonych miejscach, np. w środkach transportu, tak samo intensywność naszej lektury różnicuje się w poszczególnych etapach życia, tak samo pewne książki porzucamy a do pewnych wracamy, tak samo wreszcie obserwujemy konkurencję adaptacji filmowych, które czasami stymulują lekturę, a czasami ją ograniczają.

Travniček pokazuje, że konkurencja pojawia się nie tylko pomiędzy różnymi kanałami przekazu medialnego, ale pomiędzy różnymi typami książek, o czym mówią świadectwa studentów, którzy w związku z kształceniem musieli na jakiś czas zaniedbać swoje hobbystyczne czytanie na rzecz lektury „narzuconej” (s. 264–265). Zgodzić się możemy też z opisem czterech generacji w odniesieniu do lektury książki. Ich status wynika z rozmaitych doświadczeń cywilizacyjnych, w których kształtował się określony światopogląd i nawyki czytelnicze. Zmienną jest tu zatem czas, a ściślej: określone wynalazki medialne wpływające na postrzeganie świata i sposób spędzania wolnego czasu (chronologicznie pokolenie radia, pokolenie telewizji, pokolenie komputera i pokolenie Internetu). Oczywiście na tle zmian technologicznych autor przywołuje także szeroki kontekst historyczny, polityczny i kulturowy, ale on jest w ostatnich stu latach w krajach Europy Środkowej mniej więcej podobny: wczesna przedwojenna niepodległość, II wojna światowa, okres powojenny z dyktaturą komunistyczną, wyzwolenie i zmiany ustrojowe po 1989 roku. Z tego wynikają też podobieństwa lekturowe na poziomie szkolnym, gdzie tak u nas, jak i za południową granicą czytano narzuconych autorów radzieckich (np. *Timura i jego drużynę* Arkadego Gajdara), oraz na poziomie lektury spontanicznej, gdzie popularni byli tacy autorzy jak Jules Verne czy Karol May.

Tak jak i u naszych południowych sąsiadów rola lektur w kształtowaniu postawy czytelniczej wydaje się ambiwalentna. W polskim przypadku można wręcz utyskiwać na zestaw ideowy serwowany młodemu pokoleniu, który zdaje się być nie do końca adekwatny wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjnych. Kształtuje on przecież ducha narodu, a nimb romantyzmu i mitów kompensacyjnych wznosi się nad polską kulturą do dzisiaj, choć już dawno Rzeczpospolita nie znajduje się pod zaborami i zadania stojące przed współczesnym narodem są zdecydowanie inne.

---

4 M. Wolf, *Proust and the Squid: The Story and Science of the Reading Brain*, Nowy Jork 2008.

5 J. Travniček, *Bliskość i różność – szybki kurs polskiej kultury dla Czechów*, [on-line:] <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-jiri-travniczek-czesi-i-polacy> – 12.01.2024.

Spuścizna poszczególnych autorów podlegała swoistej interpretacji ideologicznej, czego przykładem w literaturze czeskiej są losy twórczości Aloisa Jiraska⁶, uznawanego w pewnym okresie za autora niemal komunistycznego, podczas gdy jego poglądy polityczne związane były z narodową demokracją (s. 175). Podobnie i u nas ustrój komunistyczny nawiązywał do dzieł okresu pozytywizmu, a i *Chłopi* Władysława Reymonta interpretowani byli głównie w wymiarze klasowym jako bohater zbiorowy. Kłasyka przez sam swój charakter lektury obowiązkowej może już zrazić do czytania. Autor krytykuje tu samą ideę związaną z przymusem szkolnym, ale też pewną nieadekwatność doboru tekstów, które nie są dostosowane do sposobu percepcji osoby nastoletniej (przykład *Babuni* Bożeny Nemcovej).

W książce pojawia się też oczywiście bardzo wiele fenomenów pozytywnych, mających na naszym gruncie podobne znaczenie. Autor opisuje np. fascynację komiksem jako rodzajem literackim. W Czechosłowacji pojawił się już w końcu lat 60. magazyn komiksowy „Čtyřlístek”, który istotnie przyczynił się do popularyzacji tego rodzaju literackiej wypowiedzi u naszych południowych sąsiadów⁷. Oczywiście wydawane tam komiksy były inne niż te po naszej stronie granicy, jednak zakres tematyczny tego typu produkcji w Czechach i Polsce był pod wieloma względami podobny. Pośrednio Travniček pokazuje też ramy ówczesnego rynku czasopism dla dzieci i młodzieży, tworzących jak i u nas poszczególne szczeble, przybliżające czytelnika w kierunku adolescencji (s. 163).

Na poziom czytelnictwa duży wpływ miała literatura brukowa. Ciekawym zabiegiem było pozostawienie przez polskiego tłumacza typowo czeskich nazw tanich wysokonakładowych i popularnych wydań książek znanych tam jako rodokapsy⁸ albo cliftonky⁹. Nie ulega jednak wątpliwości, że podobne zjawisko istniało także w Polsce, w pewnym okresie popularne były np. harlequiny albo tanie kryminały w wydaniach typu paperback. Literatura detektywistyczna to według autora rodzaj zastępnika lekturowego będącego reakcją na klasykę, jednak dla wielu czytelników stanowi rodzaj *good bad books* przynoszących przyjemność,

---

6 Zastługą Aloisa Jiraska była wizja historiozoficzna Czech jako narodu zbuntowanego przeciwko religii katolickiej, co objawiło się ruchem husyckim. Tego typu interpretacja dzieł narodu „odpowiadała” komunistycznej propagandzie doszukującej się w podłożu tego ruchu wystąpień o charakterze rewolucji ludowej. Z. Tarajło-Lipowska, *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 2010, s. 150–154.

7 W powojennej Polsce fabuły komiksowe były domeną prasową, dopiero w latach 60. zaczęły się ukazywać samodzielne albumy z historyjkami obrazkowymi. Jednak nawet po przemianie ustrojowej na rynku istniały czasopisma komiksowe prezentujące rozmaite serie tego gatunku przeznaczone zarówno dla dzieci, jak i dorosłych. M. Zapała, *Komiks. Zarys teorii i historii zjawiska*, [on-line:] <https://infotezy.ujk.edu.pl/wp-content/uploads/2020/12/Zapala2013.html> – 12.01.2024.

8 Skrót od „roman do kapsy”, czyli powieść do kieszeni, aczkolwiek z biegiem lat termin ten przestał oznaczać jedynie sam format wydania. Por. P. Janaček, M. Jareš, *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. Století*, Praga 2003.

9 Od nazwy głównego bohatera amerykańskich kryminałów detektywa Leona Cliftona. Seria ta zaczęła się ukazywać w języku czeskim już od 1906 roku. M. Jareš, *Cliftonovo století*, Olomouc 2018, [on-line:] https://theses.cz/id/rf70av/Jares_Cliftonovo_stoleti_disertacni_prace.pdf – 15.01.2024.

pomimo pewnego wstydu i zażenowania związanego z często niskim poziomem artystycznym tego typu utworów (s. 181).

Podobieństwa między Polską a Czechami dotyczą także roli bibliotek w czytelniczkiej socjalizacji oraz zorganizowanych akcji czytelniczych, których zarówno nazwy, jak i strategie marketingowe były wręcz analogiczne: „Całe Czechy czytają dzieciom”¹⁰ (s. 214). Wydaje się też, że zjawisko kolejek ustawiających się przed księgarniami po określone tytuły było w czasach socjalistycznych elementem powszechnym, choć oczywiście przytoczona przez autora anegdota dotycząca czeskiej determinacji klientów kupujących w takim trybie zbiory poezji wydaje się jednak nie mieć odpowiednika na gruncie rodzimym (s. 210).

Edycja przeznaczona na rynek polski posiada pewne ustępy poświęcone zjawiskom występującym w naszej ojczyźnie. Przykładem może być wzmianka o rodzimej akcji społecznej z 2011 roku, wiążącej aspekt kulturowy z erotycznym (hasło: „Nie czytasz? Nie idę z tobą do łóżka”, s. 255)¹¹. Tego typu głosy, podobnie jak powoływanie się na polskie statystyki czytelnicze, świadczą o próbie rozszerzenia wniosków na szerszy krąg kulturowy.

Ciekawym elementem pracy jest opis fascynacji lekturowych Czechów. Po szczególne tytuły stanowią tu raczej element indywidualny charakteryzujący lokalny rynek książki. U nas wymieniane przez autora powieści takie jak *Egipcjanin Sinuhe* Miki Waltariego¹² czy *Na zachodzie bez zmian* Ericha Marii Remarque’a¹³ nie cieszyły się aż taką estymą, choć stanowią zapewne pozycje względnie popularne i posiadające status steady sellera. Wybitnie czeskim fenomenem jest popularna tam książka Betty McDonald *Jajko i ja*¹⁴ (opowiadająca w zabawny sposób o adaptacji mieszkanki miasta do życia na wsi i prowadzenia kurzej fermy), która na lokalnym gruncie pełni funkcję wspierającą i pokrzepiającą, a także emancypacyjną. Jako lektura wybitnie kobieca emanuje też specyficznym humorem sytuacyjnym, szczególnie bliskim czeskiej kulturze. Z pewnością tego typu zjawisko transferu kulturowego przekraczającego granice kontynentów, ale też różnych ustrojów jest świadectwem

10 W naszym kraju dobrze znana jest aktywność fundacji ABCXXI pod hasłem „Cała Polska czyta dzieciom”.

11 Por. M. Janas, *Kampanie społeczne na rzecz czytelnictwa w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2018, z. 15, s. 105–117.

12 W Polsce książka ta została po raz pierwszy wydana w 1962 roku w tłumaczeniu Jerzego Łanowskiego, a do dzisiaj ukazało się kilkadziesiąt nowych edycji początkowo w Wydawnictwie „Czytelnik”, a następnie we wrocławskiej oficynie „Książnica” związanej z grupą wydawniczą „Publicat”.

13 Pierwsze polskie wydanie pochodzi z 1930 roku. Potem książka niemieckiego pisarza była kilkunastokrotnie wznawiana i pojawiły się dwa inne jej tłumaczenia. W ostatnich latach wznawienia pojawiają się corocznie. Być może wpływ na to ma wojna na Ukrainie, której przebieg wielokrotnie porównywano do „okopów I wojny światowej”, o których pisał Remarque.

14 Powieść została wydana po raz pierwszy w USA w 1945 roku. Pierwsze czeskie tłumaczenie pojawiło się już w 1947 roku, a do 2015 u naszych południowych sąsiadów powstało 16 kolejnych wydań, przy czym wiele z nich miało rekordowe nakłady (s. 152). Sam Jiří Travníček poświęcił fenomenowi tej książki osobną pracę: *Betty a my. O jednom českém kulturním fenomenu*, Praga 2022.

istniejącej już od wielu lat globalizacji, jednak w tym węższym, specyficznym znaczeniu, określanym często mianem globalizacji.

W społeczeństwie tak ateistycznym jak czeskie nieco dziwi umieszczenie Biblii jako jednego z fenomenów czytelniczych. Wprawdzie Pismo Święte jest w większym stopniu przypominane jako tradycyjna lektura sprzed lat, funkcjonująca głównie w pamięci najstarszego pokolenia, jednak autor nadmienia, że jest ono obecne także w życiu młodych. Biblia stanowi rodzaj lektury systematycznej – swoistego studium porównawczego. Jej czytanie może mieć charakter terapeutyczny, być objawem buntu pokoleniowego, stanowi ważny element kulturowy, a nawet pewnego rodzaju wyzwanie.

Typowo czeskim fenomenem wydaje się instytucja dzienniczka lektur prowadzonego w szkole. Jako forma edukacyjnego obowiązku nie bywa zazwyczaj wspomniana w sposób pozytywny, jednak stanowiła ważny element edukacji czytelniczej. Czy jednak dzienniczki lektur tak bardzo różnią się od czytelniczych rekomendacji znanych z popularnych portali książkowych obecnych w czeskiej sieci internetowej? W tym względzie autor prezentuje jedynie zdjęcie strony Facebooka *Co čteme*, natomiast bardziej koncentruje się na relacjach międzyludzkich i wzajemnym polecaniu lektur przez rodziców, nauczycieli, znajomych czy bibliotekarzy (s. 234–237).

W panoramie sceny czytelniczej naszych sąsiadów brak jest modnych w ostatnich latach twórców czeskiej literatury postmodernistycznej, takich jak Michal Ajvaz, Daniela Hodrova czy Jiří Kratochvíl¹⁵. Pokazuje to tylko, iż preferencje zwykłego czytelnika znacznie odbiegają od wizerunku sceny literackiej, na której podkreśla się awangardowość i nowatorskość pewnych dzieł, co nie zawsze idzie w parze z ich poczytnością. Travniček podkreśla ten mechanizm w związku z modernistyczną fazą ruchu literackiego. To w niej gusty elit i ogółu zaczęły się wyraźnie różnicować, czego efektem było przejście od etapu szkolnej edukacji, gdzie należało poznać utwory uznane za klasyczny wzorzec wartości estetycznych, w kierunku wolnych wyborów beletrystycznych (s. 319). W tym kontekście można mówić o istnieniu kilku obiegu czytelniczych, jednak zachowując świadomość istnienia opozycji arcydzieło – bestseller nie można zrezygnować z opisu mainstreamu czytelniczego jako świadectwa socjologicznego. W tej kwestii pewien niedosyt pozostawiają świadectwa lektur zakazanych w związku z państwową ideologią lat powojennych. Samizdatom autor poświęcił jedynie króciutki podrozdział w ramach opisu czytelniczych strategii. Być może w czeskim społeczeństwie zakres odbioru tego typu literatury był stosunkowo mały i nie stanowił ważnego wydarzenia w czytelniczych życiorysach respondentów.

Książka zaopatrzona jest w dwa indeksy: osobowy oraz tytułów czasopism i dzieł literackich. Ten drugi zawiera prawie 200 tytułów książek. Sam ich wybór stanowi pewną informację o preferencjach czytelniczych naszych południowych sąsiadów. Mniej więcej połowa z nich to książki rodzime, inne to pozycje z literatury powszechnej. Oprócz klasyki pojawiają się utwory zaliczane do kręgu literatury popularnej. Obecność niektórych (*Dawid Copperfield*, *Herkules Poirot*, *Imię róży*, *Lolita*, *Lot nad kukułczym gniazdem*, *Pociągi pod specjalnym nadzorem*, *Robinson Kruzoe*) nie budzi większych kontrowersji, obecność innych jest znacznie

---

15 Por. L. Engelking, *Rękopisy z imionami demonów*, [w:] tegoż, *Surrealizm, underground, postmodernizm. Szkice o literaturze czeskiej*, Łódź 2001, s. 114–142.

bardziej dyskusyjna, np. *Uciekiniera* Stephena Kinga czy *Trupiej otuchy* Dana Simonsa. Niemal w komplecie pojawiają się tu bestsellery wieku dziecięcego takie jak *Harry Potter* J.K. Rowling, *Opowieści z Narnii*, C.S. Lewisa, *Przygody Mikołajka* R. Goscinnego, *Dzieci z Bullerbyn* A. Lindgren czy *Eragon* C. Paoliniego. Obecność dzieł polskich jest tu niestety tylko symboliczna. Wspomniano o *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza oraz *Trylogii husyckiej* Andrzeja Sapkowskiego. Mimo że jesteśmy geograficznie bliskimi sąsiadami, to jednak kulturowe transfery pomiędzy naszymi krajami nie są tak wielkie, jak można by się tego spodziewać. Nie zmienia to jednak faktu, że kulturowe paralele istnieją.

Wspomnieć należy też o warstwie ilustracyjnej omawianej książki, fotografie i reprodukcje o wartości historycznej dobrze dopełniają tekst i wzbogacają go o dodatkowe wątki. Odbiór lektury ułatwia przedmowa do polskiego wydania (s. 7–21), która przybliży rodzimemu czytelnikowi historię czeskiego czytelnictwa, zawiera istotne informacje o samym autorze monografii, a także przedstawia koncepcję przeprowadzonych badań oraz ich prezentacji. Omawiana monografia posiada także dodatkowe przypisy ułatwiające czytelnikowi znad Wisły recepcję i kontekstualizację przedstawianej treści.

Szerokie ujęcie tematyki i jej powiązanie z wieloma aspektami kultury sprawia, że książka będzie przydatna w interdyscyplinarnych badaniach bibliologów, literaturoznawców, antropologów kultury, medioznawców czy historyków, zaś przyjęta koncepcja badawcza powinna zostać wykorzystana w międzynarodowych badaniach czytelnictwa.

Bibliografia

- Engelking L., *Rękopisy z imionami demonów*, [w:] tegoż, *Surrealizm, underground, postmodernizm. Szkice o literaturze czeskiej*, Łódź 2001, s. 114–142.
- Janaček P., Jareš M., *Svět rodokapsu. Komentovaný soupis sešitových románových edic 30. a 40. let 20. Století*, Praga 2003.
- Janas M., *Kampanie społeczne na rzecz czytelnictwa w Polsce*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2018, z. 15, s. 105–117.
- Jareš M., *Cliftonovo století*, Olomouc 2018, [on-line:] https://theses.cz/id/rf70av/Jares_Cliftonovo_stoleti_disertacni_prace.pdf – 15.01.2024.
- Jaszczyszyn E., *Modele edukacji czytelniczej w przedszkolu a gotowość do czytania i umiejętności czytania dzieci sześcioletnich*, Białystok 2010.
- Tarajło-Lipowska Z., *Historia literatury czeskiej*, Wrocław 2010.
- Travniček J., *Betty a my. O jednom českém kulturním fenomenu*, Praga 2022.
- Travniček J., *Bliskość i różność – szybki kurs polskiej kultury dla Czechów*, [on-line:] <https://wszystkoconajwazniejsze.pl/prof-jiri-travnicek-czesi-i-polacy> – 12.01.2024.
- Wolf M., *Proust and the Squid: The Story and Science of the Reading Brain*, Nowy Jork 2008.
- Zdanowicz A., *Pierwsze polskie próby badań nad czytelnictwem (1881–1918)*, [w:] *Ludzie i książki*, red. J. Kostecki, Warszawa 2006.